

СВОБОДА СЛОВА: МОВНИЙ ФАКТОР У КОНТЕКСТІ НАЦІОТВОРЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 3(30), с. 16–21

Досвід правового забезпечення мовної політики в різних країнах, зокрема вирішення проблеми формування національного інформаційного простору, дає змогу розглядати питання розвитку і утвердження української мови як елемента державотворення.

Мова — один з наріжних факторів етнічної самоідентифікації, інструментарій мислення. Утиски мови сприймаються етносом як посягання на його існування. Мовне питання неодноразово ставало каталізатором громадського спротиву, заворушень, чинником національно-визвольних змагань.

Громадянські права, право на свободу, освіту, мову визначали, зокрема, характер української політичної думки Козацької доби XIV–XVII ст. Яскраві представники “братської течії” в українській політичній думці Герасим Смотрицький, Юрій Роготинець, Іов Борецький, Стефан та Лаврентій Зизанії, Петро Могила розглядали боротьбу за культурницько-освітні права як форму спротиву Брестській унії, польському політичному режиму, який обмежував права українців. Після укладання Гадяцького договору Україна була проголошена вільною країною у союзі з Польщею та Литвою під егідою короля, обраного трьома народами. У внутрішньому житті Україна зберігала автономію, мала своїх гетьмана, палату депутатів, верховний трибунал, скарбницю, військо і право на українську мову. Переорієнтація на російську політичну модель самодержавства завдала відчутного удару правам українців. Один з останніх збройних виступів за збереження Української державності стався на початку XVIII ст. під проводом Івана Мазепи. У його концепції державотворення головним була суверенність “вільного народу”, у тому числі можливість вільно апелювати до гетьмана, що фактично декларувало свободу звернень громадян до влади, свободу слова. Дух і принципи держави І. Мазепи лягли в основу пізніших “Пакту та Конституції прав і вольностей

Війська Запорозького”, відомих як “Конституція Пилипа Орлика”. Ідеї громадянських прав і свобод, права на свободу українського слова розвивали представники українського просвітництва Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Петро Лодій, Яків Козельський, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко. Основоположними були ці ідеї у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. У програмних документах “Книзі буття українського народу”, “Статуті” товариства обґрунтовувалась необхідність створення умов для розвитку національної культури, освіти та мови. У Західній Україні подібні погляди активно пропагували також Михайло Драгоманов та Іван Франко.

Режими, під якими перебували українці, намагались притлумити національні ознаки, звузити, а то й звести нанівець сферу використання української мови. Дослідники нарахували, зокрема, від ста до двохсот різних директив російського царату, що стосувалися обмеження української мови. Певно, першим, хто так би мовити директивно розпочав утиски української мови, був “просвітитель” Петро І. Ще 1721 р. він заборонив ввезення в Росію української релігійної літератури, а згодом і друкування книг у Києві та Чернігові без спеціального на те дозволу [1, 3]. Найвідомішим став Валуєвський циркуляр 1863 р., згідно з яким забороняли друкувати українські книжки і ввозити їх з-за кордону, звужувалась сфера використання української.

Наслідком циркуляру стало те, що впродовж 1864–1880 рр. не вийшло друком жодного українського видання. Пізнішим указом від 1876 р. заборона стосувалася вже й перекладів творів українською з інших мов, друкування збірник-

ків та альманахів. Певне послаблення стосувалось белетристики, однак і тут існувала заборона на створення творів соціального характеру та історичної тематики. Суворо каралось ввезення книг українською мовою з-за кордону. Порушення порядку підлягали ув'язненню і переслідувались [1, 7].

Потужного імпульсу боротьба за українське слово набула на початку ХХ ст. Виразником радикальних ідей українського національного руху став Микола Міхновський. У програмній праці “Самостійна Україна” він обґрунтував необхідність української державності, а в проекті Конституції її бачення як республіки вільних людей, де для всіх гарантується свобода віри, слова, друку, зборів, таємниці листування [2].

Активну позицію в обстоюванні мовних прав українців зайняли В. Винниченко, М. Грушевський, М. Кропивницький, Б. Грінченко, С. Єфремов, І. Франко, І. Стешенко, М. Лисенко, інші відомі діячі науки і культури, журналісти, українські політичні організації РУП, Радикальна партія, Демократична партія.

Після повалення самодержавства УНР проголосила українську мову державною, було створено Всеукраїнську академію наук, Центральну наукову бібліотеку, відкрито Київський та Кам'янець-Подільський українські університети, вільно стали виходити українські друковані видання.

Радянська влада теж задекларувала вільний розвиток усіх націй і мов. Українські лідери Олександр Шумський, Микола Скрипник, Микола Хвильовий та інші свідомо виступили проти утисків українців, з'явилися словники, підручники українською, новий український правопис, українська мова все більше входила в офіційний вжиток, в Україні настав період, відомий з історії як українізація. Втім у 30-ті роки процеси українізації були згорнуті, прибічників посилення ролі української мови звинуватили у буржуазному націоналізмі, багатьох репресували і фізично знищили.

Цікавою у контексті теми дослідження є й еволюція поглядів на свободу слова, права національних мов Організації Українських націоналістів (ОУН), яка була створена 1929 р. у Відні. Задекларувавши первісною метою встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території через національну революцію і диктатуру, українські націоналісти пізніше відійшли від найрадикальніших ідеологем. Так, на третьому надзвичайному Велико-

му зборі у серпні 1943 р. ОУН (*Авт.*) засудила “інтернаціоналістичну та фашистську націонал-соціалістичні концепції” так само, як і “російський комуно-більшовизм”, та запропонувала систему вільних народів у власних самостійних державах як “єдиного ладу, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання” у цілому світі. Хоча нова програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона наголошувала на потребі різноманітного соціального забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаній економіці, праві вибору, свободі друку, слова і думки. Попередня національна політика, суть якої зводилась до гасла “Україна для українців”, була скоригована з урахуванням прав національних меншин [3, 534–537].

У Радянському Союзі прибічники розвитку української мови зазнавали гоніння упродовж усіх років існування СРСР. Найяскравішим виявом непокори у мовному питанні стало самоспалення Олекси Гірника на могилі Тараса Шевченка на знак протесту проти утисків української мови. Своєрідним мовним маніфестом боротьби українців за свої права стала праця Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”, написана у 60-х роках ХХ ст. За її поширення кидали до в'язниць, засуджували на вислання до Сибіру. В еміграції українські патріоти намагалися вплинути на радянську владу через найрізноманітніші звернення, привертання уваги світової громадськості до утисків прав українців. Одним з найпомітніших документів цього періоду стала “Заява до керівництва СРСР та УРСР, української інтелігенції” історика та педагога Івана Лисяка-Рудницького. У зверненні відомий учений вимагав серед іншого надання українській мові статусу державної на території України, права українцям служити у війську лише на території України і з українською мовою служби.

Мовний фактор відіграв потужну роль у боротьбі за здобуття Української незалежності. Вимоги забезпечення прав українців на свободу рідного слова, друку, політичного плюралізму стали ключовими у діяльності Української Гельсінської групи, дисидентських груп 70–80-х років, правозахисників Миколи Руденка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Левка Лук'яненка, Івана Кандиби, Івана Світличного, Миколи Лукаша, В'ячеслава Чорновола та багатьох інших, знайшли втілення у численних самвидавівських, безцензурних виданнях [4].

Зі здобуттям Україною незалежності і відповідно до Конституції України українська мова

набула статусу державної, їй гарантовано всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Водночас законодавчо проголошено створення умов для розвитку і використання мов інших національностей, громадяни України можуть вільно користуватися як своєю національною, так і будь-якою іншою мовою. Службові особи державних органів, установ, організацій зобов'язані володіти українською мовою, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі і караються відповідно до чинного законодавства. Закон регулює також використання мови у різних сферах суспільного життя. Так, офіційне діловодство, судочинство, арбітражне провадження, картографія тощо здійснюються українською, в окремих випадках мовою, прийнятною для населення тієї чи іншої місцевості. Кожен громадянин може вільно обирати мову навчання та спілкування, для чого у навчальних закладах можуть створюватися класи, групи з викладанням мовою тієї чи іншої національної меншини. Засоби масової інформації, інформаційні агентства поширюють свою продукцію державною, а також іншими мовами, національні громади, меншини, окремі громадяни можуть створювати і видавати ЗМІ рідною мовою. Мовою офіційної інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування є українська. Якщо ж офіційна інформація поширюється іншою мовою, то органи державної влади та місцевого самоврядування мають забезпечити автентичний переклад. Засобом масової інформації заборонено самостійний переклад офіційної інформації з державної мови на іншу мову. На основі міждержавних угод Україна сприяє національно-культурному розвитку українців за межами держави, може надавати їм допомогу у вивченні української мови, проведенні наукових досліджень з українознавства тощо.

В Україні виходять друком понад 1300 загальноукраїнських та регіональних видань мовами національних меншин — російською, польською, румунською, німецькою, вірменською, ідиш, азербайджанською, грецькою, татарською та іншими мовами. Засновники видань — державні органи, різноманітні громадські організації, асоціації національно-культурних товариств України, просвітницькі товариства та центри, релігійні общини, посольства іноземних країн, підприємства, окремі громадяни тощо. Видання охоплю-

ють широкий спектр. Серед них є загальнополітичні, літературно-художні, навчальні, релігійні, дитячі та іншого спрямування.

Національні мови представлені також в теле- та радіопросторі України. У місцях компактного проживання національних меншин створено національні редакції, що готують телерадіопроекти їхніми мовами. Так, державна телерадіокомпанія “Крим” веде мовлення кримськотатарською, російською, болгарською, грецькою, німецькою, вірменською мовами; Одеська державна телерадіокомпанія — молдавською, болгарською, гагаузькою; Чернівецька обласна телерадіокомпанія — румунською та єврейськими; Закарпатська державна телерадіокомпанія — румунською, угорською, словацькою, німецькою та ромською мовами.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України “Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України” від 15 серпня 1992 р. створено Головну спеціалізовану редакцію літератури мовами національних меншин України — державне спеціалізоване видавництво “Етнос”. У цьому видавництві побачило світ близько 4500 назв художніх творів класиків національних літератур, сучасних авторів, які пишуть рідною мовою. У доробку “Етносу” — словники, навчальні видання, книжки з історії та культури етносів України більш ніж 60-ма мовами. У перекладах на інші мови видано твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олександра Довженка та інших українських класиків, антології творів літераторів різних народів, представники яких проживають в Україні.

Попри фінансово-економічну кризу, випуск книг і брошур мовами народів світу в Україні зберігається на високому рівні. Так, 2010 р., станом на грудень, за даними Книжкової палати України, було видано 17265 назв книжок і брошур 28 національними мовами загальним накладом 33930, 2 тис. примірників [5, 8–9].

Свої мовні національні законодавства після розпаду СРСР вибудувували й інші екс-радянські республіки, а тепер незалежні держави.

Жорстку мовну політику здійснили країни Балтії. Приміром, в Естонії “Закон про мову” зобов'язав усіх керівників опанувати естонську, російську позбавили статусу мови міжнародного спілкування. Для усіх, хто хотів вивчити естонську, запропонували курси і короткотермінові програми естонської. Відповідно до сфери застосування визначили шість рівнів володіння естон-

ською мовою: від знання 800 найвживаніших слів до вільного володіння. Внаслідок чітких спланованих дій завдання закону зреалізували за чотири роки. Нині в Естонії, де за радянських часів естонська мова була маловживаною, нею, як рідною, спілкується 70 % населення.

У Росії 25 жовтня 1991 р. було ухвалено Декларацію про мови народів Росії та Закон “Про мови народів РРФСР”. Декларація проголосувала право кожної людини на вільний вибір навчання, виховання та інтелектуальної творчості; на вільний вибір мови спілкування і рівні можливості для збереження, вивчення і розвитку усіх мов народів РРФСР; особливий захист та увагу держави до нечисленних народів, а також народів, які не мають своїх національно-державних та національно-територіальних утворень. Закон “Про мови народів РРФСР” визначив базові норми мовної політики: рівність усіх мов незалежно від кількості носіїв мови; державний статус російської мови і право республік встановлювати свої державні мови.

Згодом законодавство почали змінювати. Республіки у складі Російської Федерації втратили право самостійно визначати правовий статус мов народів, які проживали на їхній території, російська мова стала обов'язковою і фактично єдиною у діловодстві, судочинстві, правоохоронних органах, законодавчо було визначено, що в РФ алфавіти державної мови федерації та державних мов республік базуються на графічній основі кирилиці. Зміцнив статус російської і Закон РФ “Про державну мову Російської Федерації”, який фактично визначив її безумовне главенство. Закон містить, зокрема, статтю про захист і підтримку російської мови. Згідно з нею федеральні органи державної влади забезпечують функціонування державної мови на всій території РФ; розробляють та ухвалюють федеральні закони та інші нормативні правові акти РФ, розробляють і реалізують федеральні програми, спрямовані на захист та підтримку державної мови; сприяють вивченню російської мови за межами РФ. Порушенням законодавства РФ про державну мову РФ за законом вважається ухвалення федеральних законів та інших нормативних актів РФ, законів та інших нормативних актів суб'єктів РФ, які спрямовані на обмеження використання російської мови як державної, а також інші дії, які перешкоджають здійсненню права громадян на користування державною мовою Російської Федерації. Зміни у федеральному правовому полі фактично вихолости-

ли національний зміст мовних законів, які були ухвалені у республіках РФ, пізніше до них були внесені і відповідні поправки, які сприяли утвердженню російської мови.

Крім законів, про які йшлося, в Росії було ухвалено кілька федеральних цільових програм, спрямованих на посилення ролі російської мови. Серед них — програма “Російська мова” на 2002–2005 рр., Програма підтримки Російською Федерацією інтеграційних процесів у сфері освіти в СНД на 2004–2005 рр., федеральна цільова програма “Російська мова” на 2006–2010 рр. Цікаво, що стратегічним завданням останньої, крім закономірного для РФ забезпечення ефективного функціонування російської мови як державної мови РФ, стало і забезпечення ефективного функціонування російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД, а також підтримка російської мови в країнах Балтії. Показниками програми, повідомила газета “День”, має стати різке збільшення частки осіб, які володіють російською мовою, серед населення держав — членів СНД та країн Балтії з 15 % у 2005 р. до 40 % у 2010 р. При цьому лише на вивчення стану і реального використання російської мови в державах — членах СНД та країнах Балтії на 2006–2010 рр. з федерального бюджету виділено 0,82 млн руб.; із позабюджетних коштів — 2,2 млн руб. Також передбачено виділення 401,68 млн руб. з федерального бюджету РФ та 45,5 млн руб. із коштів бюджетів суб'єктів РФ на реалізацію заходів із зміцнення позицій російської мови в державах СНД і країнах Балтії.

Росіяни пропагують російську, використовуючи усі державні чинники, обґрунтовуючи її як привабливу і навіть необхідну умову цивілізаційного поступу. Характерним у цьому сенсі є виступ на Міжнародному форумі на захист російської мови у країнах СНД, організованого в Києві “Правозахисним рухом “Російськомовна Україна”, Посла Російської Федерації в Україні Михайла Зурабова. У слові до зібрання, яке наводить у публікації “Сучасна Росія у публічному просторі України” В. Горбач [6, 83], він підкреслив: “Ми зараз на етапі модернізації, а технологічний прогрес, який спостерігається найближчим часом, без ефективної мови неможливий. Що б там не казали, відмовитися від досягнення, яким є російська мова, ми не можемо. Без російської мови шанси, щоб наші співвітчизники, все населення пострадянського простору мали можливість опинитися у “золотому мільярді”, вкрай невисокі”.

Зазначимо, що протекціоністська мовна політика Росії досить результативна. Принаймні, стверджують експерти, в Україні, де вплив російської посилюється.

Про певні тенденції у різних сегментах свідчить і статистика друку Книжкової палати України [7]. Так, з 1991 р. до 2007 р. спостерігалось зменшення випуску газет українською мовою з 66,5 % від загальної кількості назв у 1991 р. до 48,9 % у 2007 р., випуск російськомовних газет у ці роки поступово збільшувався з 32,9 % від загальної кількості назв у 1991 р. до 40,8 % у 2007 р. Щодо загального річного тиражу, то тираж газет українською мовою зменшився з 61,5 % у 1991 р. до 35,1 % у 2007 р. (у 1,8 раза), тираж газет російською мовою навпаки — збільшився з 38 % у 1991 р. до 53,6 % у 2007 р. (у 1,5 раза).

Якщо у перший рік незалежності (1991) газет українською мовою виходило 1269 назв, що на 33,6 % більше, ніж російськомовних газет — 628 назв (загальний річний тираж газет українською мовою порівняно з російськомовними газетами також був більшим на 23,5 %), то у 2007 р. спостерігалось таке: газет українською мовою (1411 назв) порівняно з газетами російською мовою (1176 назв) вийшло більше лише на 8,1 %, що ж стосується загального річного тиражу, то річний тираж газет українською мовою (1286392,2 тис. примірників) порівняно з річним тиражем газет російською мовою (2112473,0 тис. примірників) менший на 22,5 % (у 1,6 раза).

Якщо у 1991 р. на одну тисячу жителів України газет українською мовою припадало 45,0 тис. примірників на рік, а газет російською мовою 27,8 тис. примірників, то у 2007 р. ситуація докорінно змінилася: кількість газет українською мовою на одну тисячу жителів України на рік зменшилася до 27,7 тис. примірників, а кількість газет російською мовою навпаки — збільшилася до 45,5 тис. примірників на рік.

2009 р. українською мовою видано 1264 друкованих одиниць, тиражем 935746,3 тис. примірників, тобто трохи більше половини (50,6 %) загальної кількості назв і 27,2 % тиражу. Збереглась тенденція відставання тиражів українських видань і 2010 р. [8, 3–5].

Ще помітніше зросійщення у журнальному секторі періодики. За даними Книжкової палати України, за останні 15 років частка річного накладу україномовних видань зменшилась з 70 % до 10,6 %, а російськомовних зросла з 18 % до 89,4 %.

Втрачає здобуті рубежі й ресурсну базу видавничу галузь України. Українська книжка нині помітно дорожча за російську. Одна з причин — низькі накладви видань. У Росії середній — 7–8 тис. примірників, в Україні — заледве до 2 тис. А чим менший тираж — тим більша собівартість одного примірника. Російські видавці завдяки продуманій державній політиці з підтримки російського книговидавництва продовжують домінувати на українському ринку. За підрахунками фахівців, російська частка (часто-густо нелегальна) становить до 80 % видань, що реалізується в Україні. І, зрозуміло, такі видання не ставлять за мету пропагувати чи обстоювати українське. Подібні проблеми спостерігаються і в поліграфічній галузі, книготоргівлі, бібліотечній справі.

Своє дослідження телевізійного простору у розрізі мовної політики телеканалів провів журнал “Тиждень”. Журналісти навмання визначили один з днів мовлення — 25 березня 2009 р. і проаналізували умовний ефірний прайм-тайм провідних українських телеканалів — з шостої вечора до півночі. За підрахунками “Тижня” співвідношення програм було таким: “Інтер” — 25 % українських програм, 64 % — програм, вироблених в Росії, 11 % — програм інших країн, які транслювались переважно російською; “1+1” — відповідно, 24/69/7; “ICTV” — 38/46/17, “СТБ” — 8/58/33; “Новий канал” — 7/63/30; “Україна” — 25/75/0.

На думку фахівців, негативним процесам у мовному середовищі сприяє і відсутність продуктивної мовної політики з утвердження і розвитку української. Фактично нереалізованою залишилась комплексна Державна програма розвитку і функціонування української мови, яка була розрахована на 2004–2010 рр. і мала на меті, зокрема, зміцнення статусу української мови як державної.

Не сприяють утвердженню державної мови і політики, які використовують мовне питання зі спекулятивною метою. Позначились спроби звужити вжиток української у різних сферах життєдіяльності, зокрема судочинстві, освіті, ЗМІ. Намагання звужити вжиток української, а в перспективі — позбавити Українську державу однієї з головних етнічних ознак, — складова ідеології так званого ліберального імперіалізму, який фактично є складовою зовнішньої політики насамперед Росії. Розуміння цього важливе для усвідомлення значення мови, свободи слова як складової національної інформаційної безпеки, демократичної політичної культури.



Література

1. Ткачук А. П. У боротьбі за права української мови (1900–1907 рр.). — К.: Церковно-історичне наукове т-во, 2001. — 32 с.
2. Міхновський Микола. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. — К.: МАУП, 2007. — 352 с.
3. Довідник з історії України. — К.: Генеза, 2001. — 1136 с.
4. Овсієнко Василь. Український спротив: доба особистостей // Персонал Плюс. — 2007. — № 10.
5. Буряк С. Аналітичний огляд випуску книжкової продукції в 2010 році // Вісн. Книжкової палати України. — 2010. — № 12.
6. Сприйняття Росії в Україні, Румунії, Республіці Молдова. — К.: Ін-т Євро-Атлантичного співробітництва, 2011. — 248 с.
7. Становлення та еволюція національного інформаційного простору України в процесі формування демократичної політичної культури українського суспільства: Дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук, за спец.: 23.00.03/ Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2010. — 212 с.
8. Афонін О. Українські книжкові реалії 2010-го // Вісн. Книжкової палати України. — 2011. — № 3.

Зі здобуттям незалежності питання мовної політики залишаються актуальними: українська мова досі перебуває під пресом, зумовленим політичними і суспільно-трансформаційними чинниками. Держава має виробити концептуальні підходи до захисту її розвитку української мови, утвердження її державного статусу як елемента власне державності.

С завоеванием независимости вопросы языковой политики остаются актуальными: украинский язык пребывает под прессом, обусловленным политическими и общественно-трансформационными причинами. Государство должно разработать концептуальные подходы к защите и развитию украинского языка, его государственного статуса как элемента собственно государственности.

With the conquest of independence, questions of language policy remain valid: the Ukrainian language is still under pressure, because of political and social transformation reasons. The state should develop a conceptual approach to protecting and promoting the Ukrainian language, its official status as an element of statehood.

Надійшла 4 травня 2011 р.